

Una certa idea del Mediterrani: la construcció d'un espai de laïcitat **Joan-Francesc Pont Clemente, catedràtic de Dret financer i tributari de la UB**

Les religions d'Egipte i Babilònia van ser, com altres religions antigues, cultes a la fertilitat. La Terra era femenina, el Sol, masculí. Com explica Bertrand Russell, la fertilitat, la Gran Mare, és l'Artemisa dels grecs i la Diana dels romans. La religió de Babilònia, a diferència de l'egípcia, es va preocupar més de la prosperitat en aquest món que no pas de la felicitat en l'altre, el que resulta explicable pel referent femení central de les seves creences. Els cretencs van adorar també una deessa i eren gent alegre, no molt aclaparats per les supersticions fúnebres. A l'Atenes de Sòcrates i Plató, on es descobreix l'art de raonar per deducció, era possible —com en molt poques èpoques de la Història— ser intel·ligent i feliç alhora, feliç per mitjà de la intel·ligència. L'Acadèmia on Plató ensenyava va sobreviure a totes les altres escoles i va perdurar com una illa de paganisme fins dos segles després de la conversió de l'Imperi romà al cristianisme. Va ser tancada l'any 529 per Justinià, pel fanatisme religiós d'aquest emperador, i l'Edat fosca es va estendre sobre el Mediterrani i el conjunt d'Europa¹.

El Mediterrani és el lloc fundacional de les tres religions del Llibre —és a dir, dels més formidables instruments d'esclavitud de l'ésser humà, condemnat pel dogma a una permanent minoria d'edat—, però és també l'origen de mil i una heretgies que d'una manera o d'una altra han creat les condicions per a la conquesta de la llibertat. Ho ha estudiat amb detall Raoul Vaneigem en un llibre imprescindible, *La résistance au christianisme* publicat per Fayard el 1993. Constitueix un documentat estudi de com durant vint segles ha existit una resistència que ha militat a favor de les llibertats naturals contra l'opressió cristiana, i també una denúncia de com les esglésies cristianes han construït una història a la seva mesura sobre la mitificació de personatges llegendaris (Jesús, Pere, Pau) i el flagell de la Inquisició inspirada per Domingo de Guzmán. Aquesta obra és una reivindicació de la dissidència com a emanació d'un esperit lliure i un reconeixement al deute de la humanitat amb els heretges i també amb les heretges, la doble gosadia de les quals, en pensar lliurement i en atrevir-se a fer-ho sent dones, va finalitzar normalment amb la mort a mans dels intolerants. Entre aquestes heroïnes hi ha Marguerite Porète, que va morir a la foguera l'1 de juny de 1310, i Heilwige Bloemardine (morta el 23 d'agost de 1335), ambdues representants del moviment del lliure esperit que no només no condemnava sinó que lloava el plaer i la seva funció emancipadora².

Les tres religions del Llibre es caracteritzen per l'absència del simbolisme femení referit a la divinitat. En això es diferencien de les altres tradicions religioses del Mediterrani, com l'egípcia, la babilònica, la grega i la romana. Només els heterodoxos se surten de la rígida cotilla de la retòrica religiosa que considera exclusivament els homes com a integrants del cos legítim de la comunitat, i són els evangelis gnòstics els que semblen configurar un "Pare" i una "Mare" divins, fins i tot una versió de la Trinitat formada pel pare, la mare i el fill, i s'atreveixen a configurar un poder femení. Però, com és sabut, cap dels textos gnòstics no va ser acceptat com a canònic en el cristianisme i els manuscrits van romandre enterrats i ignorats durant gairebé dos mil anys a la muntanya de Nag Hammadi^{3 4}. Judaisme i Islam són igualment misògins

i les tres grans religions monoteïstes han continuat justificant les misèries del present amb les promeses d'ultratomba.

Els déus del monoteïisme i els regnes fundats sota la seva invocació són masculins. La llibertat, la raó i la república són femenines i apareixen, sovint, representades per dones amb el pit descobert, el que enllaça amb els primers mites femenins de la fertilitat.

L'Espanya totalitària defineix la seva essència nacional com a viril, ruda, forta, sana, oposada a l'efeminament d'allò que és europeu, com en el Canto del cosaco d'Espronceda al segle XIX o com en el nacional-catolicisme de la dictadura franquista en el XX⁵. L'Espanya liberal és una dona bella i jove, amb barret frigi, assegurada sobre símbols maçònics i noms de fets i herois gloriosos del republicanisme, amb una bandera tricolor brodada amb les paraules Llibertat-Igualtat-Fraternitat⁶. La bandera

republicana que, al roig i al groc hi afegeix el morat, el color del tafetà que varen prendre a Mariana de Pineda, amb un triangle a mig brodar i les paraules de la trilogia Llibertat-Igualtat-Llei, terrible delictes que la va conduir al garrot el 26 de maig de 1831⁷. La república és, doncs, femenina, i un dia la república mediterrània hauria de ser també femenina, podent representar-se per la figura de Minerva o Atena, deessa greco-romana de la saviesa, de les ciències i de les arts, patrimoni històric comú de tota la conca mediterrània, des d'Egipte a la Gàl·lia, de la qual alguns autors destaquen que no va fer mai el sacrifici de la seva llibertat⁸.

La història de la llibertat és la història dels heretges i dels heterodoxos. Les religions oficials es compadeixen poc dels impius i aquest és un fenomen d'ahir i d'avui. Recordi's, si no, l'hostilitat més o menys vetllada dels mitjans catòlics, protestants i jueus contra Salman Rushdie durant els anys noranta, condemnat a mort per l'Iran teocràtic, per haver gosat escriure uns Versos satànics.

Dos personatges, un musulmà i l'altre jueu, poden representar el paradigma de l'ànima mediterrània, almenys del seu vessant més acollidor, generós i obert al progrés de les ciències i a la felicitat del gènere humà.

Averroes (Abū-l-Walid Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Rud) (1126-1198) nascut a Còrdova és un punt de referència indiscutible de la filosofia espanyola de tots els temps. Va exercir de jutge a Sevilla i a Còrdova, va mantenir durant anys bones relacions amb el tron, però conforme al destí fatal dels qui en el Mediterrani gosen pensar amb llibertat, va ser acusat d'heretgia i deportat, morint al Marroc. La seva estàtua ocupa des de fa cent cinquanta anys un lloc preferent en el vestibul principal de la Universitat de Barcelona. Al meu entendre, Averroes aporta a la història del pensament la independència de la filosofia en relació amb la teologia, doncs encara que intenta conciliar-les, reflexiona que la religió descrita en els textos sagrats és apta per a les multituds, incapaces de comprendre les veritats racionals, mentre que la filosofia es reserva a uns pocs escollits, capaços d'utilitzar les eines de la raó. En el que aquí m'interessa destacar, per a Averroes, nascut cent anys abans que Tomàs d'Aquino⁹, la filosofia no és ancilla Theologiae, ja que la primera és ciència i la segona no, pel que s'obren les portes, amb segles d'avançada, a la majoria d'edat de l'ésser humà i a la llibertat de pensament. El preu que va pagar Averroes va ser resultat d'un edicte d'Almanzor en el sentit que Déu havia decretat el foc de l'infern per als qui pensessin que a la veritat s'hi podia arribar amb la sola raó, pel que el rei va lliurar a les flames tots els llibres que van trobar sobre lògica i metafísica¹⁰.

Averroes, tot i que era creient, no era pas ortodox. Va ser combatut pels guardians de la fe i un tal Algazel va escriure contra ell un llibre titulat Destrució dels filòsofs en què manifestava que, en trobar-se tota la veritat necessària en l'Alcorà, no hi ha necessitat d'especulació independent de la revelació¹¹. Averroes va replicar amb la seva obra Destrució de la destrució (Tahafut-al-Tahafut) que hauria de constar en les primeres pàgines de la història dels lliurepensadors.

Maimònides (Mosé ben Maimon) (1135-1204) és contemporani d'Averroes i va néixer, com ell, a Còrdova, encara que va exercir la seva activitat principalment al Marroc i a Egipte, conreant la Medicina, el Comerç, el Dret, la Filosofia i la Teologia. En la seva obra principal, Guia de perplexos o Guia d'indecisos, segons els traductors, va tractar de reconciliar fe i raó. Per a Maimònides els indecisos són els pensadors a qui els seus estudis han dut a topar amb la religió. S'atreveix a defensar una interpretació figurativa o metafòrica del Llibre, les llegendes del qual serien més una guia d'aprenentatge simbòlic que una història literal. Les seves teories van ser combatudes pels talmudistes purs, encara que va tenir molts seguidors a les comunitats jueves de diverses ciutats com Narbona, Saragossa, Lleida i Barcelona. Maimònides no és un heterodox, com Averroes, i ha estat incorporat al judaisme oficial, però sí que és un exponent del diàleg interreligiós i un precursor dels estudis de religió comparada, pel fet d'expressar els punts que són comuns o diferents entre les tres religions del Llibre¹².

Avui, quan el Mediterrani es troba dolorosament dividit pel conflicte palestino-israelià, per l'hegemonisme dels sectors enfrontats al Líban, per l'enemistat secular greco-turca, pel veto integrista a l'evolució democràtica en alguns països i per les dificultats sorgides dels nous moviments migratoris, la redescoberta del Mediterrani com un àmbit natural de convivència hauria de basar-se en el reconeixement del nostre patrimoni filosòfic comú, simbolitzat, a aquests efectes, millor que per ningú, per Maimònides i Averroes.

He escollit, deliberadament, dos creients en diferents religions del Llibre per demostrar que, sent un

lliurepensador, no propugno la mort de Déu¹³ sinó el respecte més absolut a la llibertat de consciència. Això implica, per descomptat, l'acceptació de la religió com un dret individual i col·lectiu, però, també, la proscripció de qualsevol autoritat o coerció sobre els discrepants, els dissidents, els heretges o els incrèduls.

No pot ni ha d'oblidar-se que el progrés i la llibertat han estat sempre obra dels heterodoxos, els quals han sofert per això la persecució i la pèrdua de la llibertat i àdhuc de la vida. Amb emoció ho remarcava Fernando de los Ríos en el seu discurs parlamentari del 8 d'octubre de 1931: "Arribem a aquesta hora, profunda per a la Història espanyola, nosaltres els heterodoxos espanyols, amb l'ànima masegada i plena d'estripi i de cicatrius profundes, perquè ve així des de les fondàries del segle XVI, som els fills dels erasmistes, som els fills espirituals d'aquells la consciència dissident individual dels quals va ser escanyada durant segles"¹⁴. Molt abans, el 1773, Diderot deixava escrit a les seves Memòries: "He treballat durant més de trenta anys [en l'Enciclopèdia]. De totes les formes de persecució que un arriba a imaginar, no n'he escapat a cap, per no esmentar tota mena de pasquins difamatoris. Ho han sofert el meu honor, la meua fortuna i la meua llibertat (...) M'he enfrontat a l'enemistat declarada de les corts de justícia, els magnats, els militars (...), els eclesiàstics, la policia, els homes de lletres que no col·laboraven en la nostra empresa, l'alta societat i tots els ciutadans que es deixaven arrossegar per la majoria"¹⁵.

Declarat culpable per menjar carn en divendres de quaresma i per haver retirat el crucifix de l'aula, va ser penjat per la Inquisició Gaietà Ripoll i Pla a València el 31 de juliol de 1826. El seu únic delictes era ser un mestre d'escola liberal en un país dominat pels servils¹⁶.

Defenso, en suma, que el Mediterrani deixi de ser un feu masculí, propietat exclusiva dels déus terribles i venjadors de Llibre. Vull un Mediterrani femení, il·luminat per Isis i per Minerva, per la llegenda d'una Maria Magdalena capaç d'estimar i de ser estimada i pel record viu de totes les heretges cremades per la Inquisició i de totes les dones lliures lapidades per l'intolerant fanatisme dels homes.

La república mediterrània no serà un Estat o una Federació, però sí un espai de convivència en el qual floreixin la cultura i la civilització, un món en el qual cadascun dels homes i de les dones puguin buscar com millor els sembli la seva felicitat. I per arribar a aquest ideal, com va passar a la riba europea durant el XIX i el XX, potser hagi d'alçar-se la veu dels lliurepensadors en les tertúlies, en les lògies, en els mitjans de comunicació i, fins i tot, en els parlaments.

Des dels inicis del liberalisme a les Corts de Cadis fins avui mateix, l'Espanya catòlica i conservadora no ha baixat mai la guàrdia i s'ha afanyat a devorar els seus fills més esclarits quan intentaven encendre la llum de la il·lustració i de la ciència. S'ha complert al peu de la lletra el diagnòstic cruel però precís d'Antonio Machado: "A Espanya —no ho oblidem— l'acció política de tendència progressista sol ser feble perquè manca d'originalitat; és pur mimetisme que no passa de simple excitant de la reacció. Es diria que només el ressort reaccionari funciona en la nostra màquina social amb alguna precisió i energia. Els polítics que han de governar envers l'avenir han de tenir en compte la reacció a fons que segueix a Espanya a tot avenç de superfície. Els nostres polítics anomenats d'esquerra —diguem-ho de passada— poques vegades calculen, quan disparen els seus fusells de retòrica futurista, la reculada de les culates, que acostuma a ser, encara que sembli estrany, més violenta que el tir"¹⁷.

Això és el que passa ara mateix amb la laïcitat. Qualsevol tímid avenç en algun país mediterrani és contestat per una inusitada violència integrista contra els cossos o contra les ànimes. Les religions es menyspreen a si mateixes quan pretenen prevaler sobre la república, quan confonen el Dret positiu amb les instruccions del clergat, quan usen la violència per imposar els seus costums, quan introdueixen en el Codi penal l'adulteri —sempiterna emanació de la por masculina a la llibertat de la dona—, quan excomuniquen els qui es comprometen amb l'avenç de la ciència, quan restringeixen les opcions sexuals o quan neguen l'autonomia del Dret civil de família, quan segreguen els seus fidels de la resta de la ciutadania i, sobretot, quan redueixen la dona a la invisibilitat darrera el vel.

Però el Mediterrani o serà laic o no serà el mare nostrum, perquè malviurà dividit i amenaçat per la por als executors de la venjança divina. Ha de poder-se tornar a beure vi en tota la conca mediterrània, recuperar Dionís o Bacus i recordar l'esperit dels òrfics, que van inspirar Pitàgores. Els governs han d'esforçar-se en el desenvolupament de les relacions de bon veïnatge, com les proposades de la conferència euromediterrània de Barcelona al 1995, relançades per Itàlia, França, Portugal i Espanya en la cimera informal de Roma del passat 2 d'octubre de 2004. La cooperació entre els governs ha

d'incloure, necessàriament, els elements suficients per al desenvolupament econòmic-empresarial dels països mediterranis, de tots, desenvolupament concebut per fer possible la construcció d'una societat bona. La revolució que avui necessita el món i, en particular, el Mediterrani, és la revolució del coneixement. Les dictadures polítiques i religioses s'alimenten de la ignorància i de la superstició. El coneixement es manté injustament distribuït i han de trencar-se els murs (els nous murs de Berlín, que com aquell han de caure a trossos) perquè la saviesa s'estengui sobre la terra, en el llenguatge dels antics símbols constructors. Per a aquesta tasca han d'utilitzar-se cables i antenes que universalitzin internet i els mitjans de comunicació, ha de generalitzar-se el domini de l'anglès com a lingua franca, i els reformistes demòcrates de tots els països han d'alçar la seva veu, conforme a la seva pròpia tradició, però amb el suport manifest i eficaç de la fraternitat militant dels seus conciutadans de la resta del món. De l'exercici quotidià de la laïcitat en el teixit associatiu humanista, democràtic i progressista n'ha de sorgir una defensa desacomplexada de la laïcitat a la Ciutat, d'una laïcitat que no ha de demanar disculpes.

Cal tenir en compte que la laïcitat és compatible amb les religions, si aquestes accepten la seva subjecció a l'ordenament jurídic democràtic, mentre que les religions són, de vegades, massa vegades, una amenaça per a les institucions laïques i àdhuc per als seus propis dissidents. La laïcitat —que s'inscriu en la llista dels valors femenins que he volgut reivindicar aquí— construeix un espai públic en el qual tots són iguals, el que permet a cadascú exercir la seva desigualtat.

La laïcitat no és ni una religió més ni una opció materialista, però tampoc no ha de confondre's amb la mera aconfessionalitat o neutralitat de les institucions públiques. La laïcitat sí que constitueix una ètica civil, universalista i independent de qualsevol confessió o ideologia. La laïcitat està pedagògicament oberta a totes les aportacions culturals, religioses, filosòfiques i científiques que siguin capaces de desenvolupar una reflexió crítica i comparada i d'aquesta manera resultin compatibles amb les exigències d'una ciutadania informada i responsable. La reducció de la laïcitat a un marc polític neutral de coexistència entre les religions¹⁸ converteix en impossible l'objectiu de garantir aquesta mateixa coexistència pacífica. Aquesta última requereix un activisme laic que produeixi una relativització parcial del valor que cada confessió religiosa atorga als seus costums, regles morals i creences, de tal manera que unes confessions deixin marge a les altres. Aquest és el veritable sentit del dret a l'espai públic, que no és un lloc buit, d'anomia, sinó que ha de configurar-se mitjançant un sistema de valors de tolerància, de llibertat i de pluralisme, comuns al conjunt de la república, conciliables amb els principals valors ètics i espirituals de les diverses cultures i religions¹⁹. La qual cosa només s'esdevindrà en la mesura que aquests valors hagin acceptat disminuir raonablement la seva intensitat per no topiar violentament amb els valors de les altres opcions religioses i filosòfiques. Únicament així, mitjançant el manteniment d'una tensió democràtica sobre les confessions i mitjançant l'allunyament d'aquestes de l'escola, que ha de defensar-se com un "lloc sagrat", pot construir-se la república²⁰.

La laïcitat permet que l'espiritualitat de l'ésser humà es desenvolupi amb plenitud, una espiritualitat que —empresonada pel dogma de les religions— reneix en les ànimes lliures que busquen la bellesa. Com va assenyalar Friedrich von Schiller, només a través del llindar de la bellesa pot penetrar-se en el regne del coneixement i el que vam concebre aquí com a bellesa descobrirem un dia que és la veritat²¹.

Notes

1. Cfr. Russell, Bertrand: *Historia de la Filosofía occidental*, Espasa-Calpe, Madrid, 1971, vol. I, pàgs. 24-81, passim.

2. Cfr. Vaneigem, Raoul: *La résistance au christianisme*, Fayard, 1993, pàgs. 285-296, passim.

3. Cfr. Pagels, Elaine: *Los evangelios gnósticos*, Crítica, Barcelona, 1981 (2ª edició), pàgs. 91-115, passim.

4. Un caputxí heterodox, socialista i antifeixista, Jordi Llimona, em deia quan el vaig entrevistar el 1999 per a Espai de Llibertat, Déu és més mare que pare...

5. Jaime de Andrade —pseudònim del General Franco— acaba la seva novel·la o guió per a la pel·lícula Raza [Madrid, 1942] amb aquestes paraules: ...los almogávares, que en nuestra historia fueron la expresión más alta del valor de la raza: la flor de los pueblos del Norte, lo más heroico de la legión

romana, lo más noble y guerrero de las estirpes árabes, fundido en el manantial inagotable de nuestra raza ibera. No olvidés que cuando en España surge un voluntario para el sacrificio, un héroe para la batalla o un visionario para la aventura, hay siempre en él un almogávar.

6. Gravat conservat a la Biblioteca Nacional, reproduït per Álvarez Junco, José: *Mater dolorosa*, Taurus, Madrid, 2001 [pàg. 11 de l'encartament documental entre les pàgines 360 i 361].

7. Cfr. Rodrigo, Antonina: *Mariana de Pineda*, Plaza & Janés, Barcelona, 1984, pàgs. 109 i 153-159.

8. Pausanias, 1, c.2.

9. Per a mi Averroes no és, como es diu sovint, el precursor de Tomàs d'Aquino, sinó, precisament, el seu primer contradictor, amb un segle d'anticipació.

10. Cfr. Russell, Bertrand: *Historia de la filosofía occidental*, Espasa-Calpe, Madrid, 1971, vol.II, pàg. 46.

11. Cfr. Rusell, Bertrand: Op. cit., pàg. 47.

12. Cfr. Küng, Hans: *El judaísmo*, Círculo de Lectores, Barcelona, 1993, pàg. 203.

13. Tot i que cal fer prou atenció al concepte mort de Déu .

14. Cfr. Jiménez Lozano, José: *Los cementerios civiles y la heterodoxia española*, Taurus, Madrid, 1978, pàg. 258 (nota 23).

15. Citat per Munck, Thomas: *Historia social de la Ilustración*, Crítica, Barcelona, 2001, pàgs. 309-310.

16. Cfr. Delta, GLSE, abril de 1996, n° 31, pàgs. 9-10.

17. Machado, Antonio: *Juan de Mairena*, Losada, Buenos Aires, 1957, Tomo I, pàg. 16.

18. Que, de vegades, sembla defensar el meu bon amic Javier Otaola ["El laïcisme francès vist per una mirada estrangera", a *Laïcisme, espiritualitats a la ciutat*, Ville de Perpignan, 2004, pàg. 57-62, passim], per exemple en intentar defensar "la pretensió dels creients de no deixar-se reduir a viure com a tals al fons de les sagristies", quan ningú a Europa no ha pretès fer tal cosa... Reconec, en qualsevol cas, que Otaola va més enllà de la neutralitat, quan defineix la laïcitat com una fórmula de mediació i de creació d'un espai lliure per a la poesia, la inspiració personal o la religió. Estem d'acord, perquè la mediació forma part de l'activisme laic necessari per a la construcció de la Ciutat. Però no comparteixo, entre altres, la seva opinió que el problema del concordat s'hagi superat a Espanya per mitjà dels convenis, perquè l'Església Catòlica Romana segueix regint les seves relacions amb l'Estat mitjançant acords que tenen la naturalesa jurídica de concordat o tractat internacional, a diferència del que ocorre amb les altres confessions.

19. Cfr. Saliceti, Claude: *Humanisme, franc-maçonnerie et spiritualité*, PUF, París, 1997, pàgs. 63-68 passim.

20. Cfr. Beresniak, Daniel: *La laïcité*, Grancher, París, 1990, pàgs. 85-88.

21. Cfr. Glick, Carl (ed.), *A treasury of masonic thought*, Robert Hale, Londres 1987, pàg. 112.